

Застосування теорії трансакційних витрат у контексті реформування податкової системи України

Zinchenko, O. A.

Veröffentlichungsversion / Published Version
Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Zinchenko, O. A. (2015). Застосування теорії трансакційних витрат у контексті реформування податкової системи України. *European Journal of Management Issues*, 5, 37-44. <https://doi.org/10.15421/191520>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer CC BY Lizenz (Namensnennung) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie hier:
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.de>

Terms of use:

This document is made available under a CC BY Licence (Attribution). For more Information see:
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

10. **Фатхутдинов, Р. А.** Инновационный менеджмент [Текст]: учебн. для вузов / Р. А. Фатхутдинов. – 6-е изд. – СПб.: Питер, 2012. – 448 с.
11. **Шамина, Л. К.** Инновационный потенциал предприятия [Текст] / Л. К. Шамина // Инновации. – 2007. – № 9 (107). – С. 58–60.
12. **Dąbrowska A.** Innovations in services and consumers' competences [Text] / A. Dąbrowska // Herald of the Dnepropetrovsk university. Series: Management of innovations. – 2014. – Vol. 3. – С. 3–10.
13. Global Innovation Index 2015 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.globalinnovationindex.org/content/page/GII-Home>. – Title from the screen.

Надійшла до редколегії 13.11.15

УДК 338.583:658.14

О. А. Зінченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕОРІЇ ТРАНСАКЦІЙНИХ ВИТРАТ У КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Обґрунтовано застосування теорії трансакційних витрат у розробці наукових засад податкового менеджменту, проаналізовано особливості взаємодії держави та платників податків з позиції неінституціонального підходу, розкрито причини та наслідки конфліктів такої взаємодії, проаналізовано контрактні ризики учасників податкових трансакцій, сформовано напрями реформування податкової системи України.

Ключові слова: неінституціоналізм, теорія трансакційних витрат, трансакція, податковий менеджмент, податкова система, податкова політика, опортунізм.

Обосновано применение теории трансакционных издержек в разработке научных основ налогового менеджмента, проанализированы особенности взаимодействия государства и налогоплательщиков с позиции неинституционального подхода, раскрыты причины и последствия конфликтов такого взаимодействия, проанализированы контрактные риски участников налоговых трансакций, сформированы направления реформирования налоговой системы Украины.

Ключевые слова: неинституционализм, теория трансакционных издержек, трансакция, налоговый менеджмент, налоговая система, налоговая политика, опортунизм.

The article justifies application of the transaction costs theory in developing the scientific foundations of tax management, analyzes the features of the state and taxpayers interaction from a position of neo-institutional approach, reveals the causes and consequences of conflicts such interaction, considers the contractual risks between participants of tax transactions, points out directions of reforming the tax system of Ukraine.

Key words: neoinstitutionalism, transaction costs theory, transaction, tax management, tax system, tax policy, opportunism.

Вступ. Ми переживаємо складні часи перебудови всієї системи державного урядування, які, безумовно, позначаються і на фінансовій системі держави. Саме бюджетний процес і податкова політика як його складники стають основою такої перебудови. Однак формування нової податкової системи потребує зусиль не тільки держави, для якої саме податкові надходження – це джерело розвитку соціальної сфери та виконання основних своїх функцій, а й бізнесу, для якого

податкова система повинна бути гарантією сталого розвитку та сприятливого інвестиційного клімату. Тому досягнення певного розуміння між бізнесом і державою щодо формування та функціонування податкової системи, розробки обґрунтованої податкової політики – важливе завдання, яке має не тільки суто практичне, а й теоретичне значення.

Тематиці реформування податкової системи присвячено чимало праць як вітчизняних науковців, так і представників урядових структур. Проблему вдосконалення та аналізу податкової політики порушували Р. Тульчинський та М. Змієнко [8], Т. Калінеску [10], В. Дубровський та Ю. Дрогозов [9], О. Ференс [12] та ін. Утім ці автори розглядали саме практичні аспекти, не ставлячи перед собою завдання наукового обґрунтування взаємодії бізнесу та державних структур щодо формування податкової політики.

Останнім часом спостерігається стрімкий розвиток неоінституціональної економічної теорії, що включає, зокрема, теорію трансакційних витрат. У західній економічній науці ця теорія широко застосовується в дослідженні діяльності громадського сектора. До однієї з трансакцій громадського сектора можна віднести й оподаткування.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в обґрунтуванні підходів теорії трансакційних витрат щодо податкового менеджменту в умовах реформування системи державного урядування України та поступової інтеграції до європейських структур. Під час дослідження опрацьовано наукові роботи видатних представників неоінституціоналізму, українських учених та практиків, які займаються проблемами реформування податкової системи, законодавчими та урядовими матеріалами. Використано такі загальнонаукові методи: пізнання, системного аналізу, аналізу та синтезу, а також порівняння.

Результати. Оподаткування як процес установалення й утримання податків у країні – це певний акт угоди між державою та бізнесом. Поповнюючи державний бюджет за рахунок податкових надходжень, держава вирішує важливі питання соціально-економічного розвитку та має ресурс для свого функціонування. Тому вона зацікавлена в активізації бізнесу, оскільки саме він – основне джерело коштів для поповнення бюджету. Підприємці ж зацікавлені в забезпеченні держави фінансовими ресурсами, оскільки держава – постачальник суспільних благ і ефективна структура регулювання ділової активності. Виважена податкова політика держави формує сприятливий клімат для залучення інвестицій. Отже, відносини між державою та бізнесом мають трансакційний характер.

За своєю суттю трансакція – це угода, форма договору між економічними агентами. Будь-яка трансакція здійснюється для отримання взаємних вигод її сторонами, але при цьому між інтересами сторін існує потенційний конфлікт, який може перешкодити реалізації вигід. Згідно з Дж. Р. Коммонсом, який перший увів у економічну науку поняття трансакції, саме конфлікт інтересів егоїстичних індивідів унаслідок обмеженості ресурсів – основна проблема соціального життя й, водночас, і рушійна сила всіх суспільних перетворень [1].

У відносинах оподаткування між владою і бізнесом наявні конфліктуючі цілі: держава зацікавлена в тому, щоб зібрати всі податки, а платник податків – щоб їх уникнути. Крім того, підприємці конфліктують між собою: кожен хоче, щоб державні функції здійснювалися за рахунок інших, а також прагне до зниження витрат через зменшення податків. При цьому податки варто розглядати як певні трансакційні витрати, тобто плату за користування суспільними благами та інституціями, що регулюють ділові відносини й установлюють «правила гри» на

ринку. Згідно з класифікацією трансакційних витрат, яку запропонував відомий практик неокласичного економізму Е. де Сото, податки належать до «ціни підпорядкування закону» [2].

В обмін на сплату податків ми отримуємо від держави трансакційні блага [3]:

- наявність грошової системи, а оскільки гроші має право випускати тільки держава, вважається, що це є трансакційне благо, яке держава пропонує суспільству як механізм забезпечення ефективного обміну благ і послуг;

- система мір і ваг, система різних стандартів;

- гарантії наших прав і свобод, особистої безпеки. Гарантії забезпечуються наявністю судів, збройних сил, як санкції за замах на приватну власність, а також самих законів як формальних інститутів. Тому наявність нотаріально завірених документів, що підтверджують право власності на який-небудь об'єкт, визначає силу держави, здатну застосувати примусові заходи в разі порушення правопорядку;

- надання інформації, насамперед правової, яку держава пропонує нам безкоштовно.

Окремо виділяють податки, спрямовані на забезпечення соціальних благ у вигляді освіти, охорони здоров'я, культури. Усі ці блага частково оплачує держава, оскільки це її функція і реалізується вона за рахунок зібраних податків.

Однак будь-який економічний агент прагне скоротити витрати своєї діяльності, і якщо «ціна підпорядкування закону» видається йому занадто високою, він переходить до нелегального сектора економіки. Виникає конфлікт між державою та економічним агентом.

Іншим цікавим елементом теорії трансакційних витрат, який пояснює труднощі взаємодії між державою і платником податку, є положення про обмежену раціональність індивідів [4], згідно з якою агенти в економіці намагаються діяти раціонально, але насправді обмежені необхідністю виконання конкретних завдань. Спрямованість на виконання цих завдань може призводити до конфліктів як технічного, так і стратегічного характеру.

Основна мета оподаткування – це отримання коштів для фінансування колективних благ з найменшим збитком для економіки. Для її досягнення потрібна величезна кількість інформації і зусилля безлічі людей, які мають свою думку, інтереси. Тому необхідно виконати завдання формування системи податків і податкових пільг у правовій системі, закріплення принципів оподаткування, системи податків, ефективного податкового менеджменту, забезпечення механізмів уточнення норм податкового законодавства для конкретної ситуації, власне збирання та сплати податків.

Під час поділу спільної мети на вищезазначені виникають певні негативні наслідки. Так, у процесі формування системи податків може бути поставлена мета, відмінна від призначення податків. Юридична буква закону може стати важливішою за економічну природу відносин. Забезпечення збирання податків за всяку ціну може призвести до банкрутства підприємств.

Суттєво впливають на розвиток взаємодії між державою і платниками податків і так зване «інституційне середовище» – сукупність основних юридичних, політичних, соціальних і економічних правил, що регулюють поведінку економічних суб'єктів та утворюють базис для економічного розвитку.

Те, що податкові системи різних країн формувалися під впливом різних економічних, політичних та соціальних умов, пояснює їхню недосконалість. Наприклад, податкова система США дуже розгалужена – кожен штат має високий

ступінь автономії у формуванні власної податкової політики [5]. Така відмінність податкових систем призводить до того, що рівні доходів значно відрізняються в різних штатах, а це, у свою чергу, викликає диспропорції в розвитку територій.

Нерівномірного розвитку набули й податкові системи країн Європейського Союзу. Наприклад, податкова система Німеччини відрізняється дуже високим рівнем складності – усього встановлено 45 видів податків, які поділяються на федеральні, земельні, общинні, спільні та церковні. Істотним недоліком податкової системи є також нерівне оподаткування доходів різних організаційно-правових форм суб'єктів господарювання [6].

Інший приклад – податкова система Франції, структура якої історично склалася таким чином, що фіскальне значення непрямого оподаткування (податків на споживання) в загальній сумі державних доходів перевищує частку прямих податків. Французька система оподаткування має такі недоліки, як наявність численних перехідних видів податків та нераціональна структура їх розподілу.

Загалом найбільш розвинені країни ЄС потерпають від такого явища, як «податковий демпінг» з боку країн Центрально-Східної Європи – членів ЄС, в яких низький рівень податкового навантаження та значні пільги в оподаткуванні. Результатом «податкового демпінгу» є те, що низькі податкові ставки, які використовують «нові» члени ЄС, фактично покривають прямі фінансові субсидії, отримані від країн – донорів Співдружності, ядро яких складають держави з високим рівнем оподаткування [6].

Таким чином, у розробці податкової політики важливо враховувати прогресивний досвід розвинених країн світу, обов'язково беручи до уваги інституційне середовище, яке має особливості в кожній окремій країні.

Адаптуючи принцип побудови податкової системи різних держав, слід мати на увазі принаймні дві обставини. По-перше, конкретну історично сформовану в даній країні економічну і політичну ситуацію: стабільну або кризову; по-друге, модель ринкової економіки, яку обрала для себе держава і відповідно до якої реформується фінансова система в цілому.

Не треба розглядати податкову політику і податкову систему Заходу як жорстку, застиглу схему, обов'язкову до виконання в процесі організації нових фінансових інститутів в колишніх соціалістичних країнах, хоча, безсумнівно, ряд фундаментальних принципів їх організації справедливий для всіх країн, економічні системи яких характеризуються наявністю ринкових відносин, деякі з них доцільно запровадити в Україні, оскільки вони уможливають більш ефективний розвиток економіки.

Якщо податкова система не враховуватиме особливості інституційного середовища, кризовим буде стан взаємодій між державними структурами та платниками податків, який посилюватиметься через таке явище, яке в теорії трансакційних витрат називається «опортуністична поведінка людей».

Опортуністична поведінка полягає в прагненні людини реалізувати власні інтереси, супроводжується проявами хитрості, підступності та ін. Окрім потурання власним інтересам, основною умовою опортуністичної поведінки є невизначеність і невідповідність інтересам контрагентів [7].

Податкова політика в такій ситуації стане полем для зловживань та ігор. Судова система ухвалюватиме несправедливі рішення. Фіскальна служба буде використовуватися для політичної та економічної боротьби. І ці наслідки з часом не обов'язково самоусуватимуться. Навпаки, можна припустити, що без створення

спеціальних механізмів контролю над опортуністичною поведінкою, спрямованих на обмеження її прояву, зловживань буде все більше і більше.

Основними причинами для прояву опортунізму у процесі оподаткування є проблеми вимірювання, посилені часовими ризиками, а також проблеми інституційного середовища.

Українська податкова система формувалася за відсутності розробок в галузі податкової теорії та практичного досвіду податкового менеджменту. Унаслідок цього багато рішень були непослідовними. Податкова політика завжди спрямовувалася головним чином на здійснення фіскальної функції. Тому податки завжди розглядалися тільки як інструмент формування доходної частини бюджету [8]. Однак стимулююча функція, що полягає в застосуванні податкових стимулів, сприянні через систему податкових пільг бажаній для держави поведінці підприємницьких структур, у спонуканні інноваційної діяльності, вигідна для держави та в її інтересах, завжди була другорядною.

Проблеми інституційного середовища оподаткування містять у собі недосконалість податкового законодавства, відсутність чіткого бачення податкової системи. Саме тому більшість прийнятих протягом останнього періоду законів України з питань оподаткування була спрямована не на вдосконалення податкової системи, а переважно на розв'язання проблем конкретних галузей економіки чи регіонів і навіть окремих підприємств [9]. Нестабільність, мінливість законодавчої бази не поліпшує економічну ситуацію, а, навпаки, сприяє фінансовим порушенням і зловживанням, розгортанню тіньового сектора економіки.

Сьогодні взаємодія фіскальних органів полягає в стягненні податків, зборів та інших обов'язкових платежів, а не у створенні умов для добровільної сплати всіх податкових зобов'язань суб'єктами господарювання.

Як наслідок, для захисту бізнесу від постійних коригувань податкового законодавства прийнято досить ліберальний Податковий кодекс з очевидним перекосом у бік забезпечення прав платника податків, що негативно позначається на роботі податкових органів.

Недосконалість податкового законодавства пов'язана з порушенням принципу визначеності оподаткування [9]. Прийняття Податкового кодексу було важливим кроком до забезпечення такої визначеності, але сьогодні в Україні немає ефективного механізму для оперативного усунення прогалин у законодавстві та уточнення норм для конкретної ситуації. Наявні прогалини – це не тільки проблема недовершеності податкових законів. Зрештою, формулювання уточнюються і стають кращими. Прогалини в законі – це об'єктивне явище, пов'язане з тим, що господарська практика динамічніша за податкове право. Оскільки найбільш ефективні податкові схеми розробляються з урахуванням прогалин у законодавстві, оперативне усунення прогалин – це завдання державної влади.

Зазначені проблеми підсилюють опортуністичну поведінку під час оподаткування: з одного боку, постійні зміни законодавства за відсутності розуміння мети податкової системи ускладнюють ведення бізнесу, з іншого – ослаблення держави в податковому праві й велика кількість прогалин сприяють ухиленню від податків і недобросовісній конкуренції. Виникає ситуація, за якої платник податку не сприймає податок як плату за послуги, що він отримує від держави. Він відчуває неадекватність податкового навантаження, непрозорість системи оподаткування.

Отже, опортунізм є причиною та наслідком контрактних ризиків, тобто загроз зриву угоди між державою та економічними агентами щодо сплати податків.

Опортуністична поведінка виникає саме через конфлікт інтересів учасників цієї угоди та завжди призводить до втрат, які є наслідком неможливості реалізувати інтереси, що збігаються.

Аналіз інтересів учасників оподаткування, які збігаються й конфліктують, показав, що для окремих видів дій у межах їх контрактних відносин характерні свої ризики, які призводять до опортунізму.

Визначальною є загроза, викликана залежністю від державних органів у сфері оподаткування, оскільки обсяги трансакції, які забезпечують розвиток держави та виконання її функцій, доволі значні, тому їх утрата або мінімізація призводять до суттєвих негативних наслідків у розвитку бізнес-середовища.

У процесі безпосереднього переміщення коштів від платників податків державі значення мають загрози, пов'язані зі слабким захистом прав власності.

Істотними є загрози, пов'язані з недосконалістю прогнозування, оскільки контрактні відносини в оподаткуванні мінливі. Також велика асиметрія інформації про справжні мотиви поведінки й про приховані дії з боку державних органів, про справжній розмір податкової бази та характер діяльності з боку платників податків.

Дуже велике значення має ступінь розвитку інституційного середовища, оскільки податкові відносини ґрунтуються на традиційних, конституційних та економічних правилах поведінки, за відсутності яких загрози опортунізму значно збільшуються.

У процесі формування системи податків і їх стягнення важлива лояльність відповідних органів до спільної мети, тому такі дії можна зарахувати, використовуючи неоінституціональну теорію, до суверенних трансакцій, тобто до таких, для яких важливі сприйняття загальносуспільних правил та норм, дотримання чесності й відданості суспільним інтересам.

Загрози, спричинені опортунізмом, актуалізуються, до нього ж і призводять, в основному у формах вимагання, стратегічної поведінки й моральних ризиків. Так спостерігається зворотній зв'язок і загострення ситуації.

Оскільки опортуністична поведінка здатна призвести до серйозних утрат у сторін оподаткування, для кожної контрактної загрози існує ряд специфічних відповідей у вигляді механізмів обмеження опортуністичної поведінки.

У теорії трансакційних витрат існують механізми, які можна застосувати в практиці оподаткування. Наприклад, знизити трансакційні ризики може централізована розробка чіткої податкової політики на довгостроковий період. Така політика має включати п'ять відносно самостійних компонентів: формування податкової системи, формування податкового права, тлумачення податкового права, збирання і сплата податків.

В Україні податкова система має суттєві недоліки, які, на нашу думку, ніяк не усуваються в тій податковій реформі, яка зараз активно впроваджується в політичній площині. Діюча система в Україні побудована за пропорційним принципом, за яким податкові ставки встановлюються в єдиному відсотку до доходу платника податків незалежно від розміру доходу. Це спричиняє податкову несправедливість, призводить до опортуністичної поведінки. Проблема також полягає в тому, що податковий тиск перекладається на сумлінних платників податків і тих, хто не здатен захиститися від податківців. Натомість інші отримують фактичні податкові привілеї. Це робить оподаткування не просто несправедливим, а й перетворює його на засіб нечесної конкуренції, встановлення монополій, отримання адміністративної (корупційної) ренти тощо [10].

За таких умов важлива певна індивідуалізація оподаткування. По-перше, необхідно розподіляти податки на персоніфіковані й корпоративні; по-друге, як у більшості розвинених країнах, персоніфіковані податки мають стягуватися за прогресивним принципом: чим більший прибуток, тим більший податок.

Також важливий перехід від суто фіскального підходу в побудові системи оподаткування до стимулюючого. Оподаткування в цілому має розглядатися як основний інструмент ефективного інвестиційного процесу. Держава через податкову систему лише створює стимули для збільшення обсягів інвестицій, впливає на структуру та обсяг капіталовкладень у свою економіку.

Парадоксальна ситуація, коли витрати на адміністрування окремих податків більші, порівняно з доходами бюджету, що формуються за рахунок їх справляння. Більшість експертів проблему податкової системи України вбачають не у високих ставках податків, а в дуже обтяжливій і непрозорій системі їх адміністрування [11, 12]. Величезні зусилля марнуються на процедури обліку та звітності, боротьбу підприємців з податковими органами, пошук шляхів уникнення податків тощо, а також на контроль та адміністрування.

Тому налагодження партнерських відносин з платниками податків, уніфікація і стандартизація процедур адміністрування, одночасне посилення податкового контролю зі сталістю й планованістю його здійснення – це важливі напрями податкової політики, які спрямовані на її інституалізацію та стабільність.

Як уже наголошувалося, податкове законодавство також потребує довершеності. Важливими завданнями при цьому є гармонізація законодавства, стабільність, запобігання неоднозначному тлумаченню і суперечності його норм.

Обізнаність платників щодо податкового законодавства, напрямів здійснення податкової політики та її інформаційна прозорість – необхідні умови ефективної співпраці, які мінімізують контрактні ризики та сприяють подоланню опортуністичної поведінки. В Україні спостерігають певні позитивні тенденції в цьому напрямі: упровадження механізму «єдиного вікна подання звітності», поступове впровадження електронного адміністрування, підвищення прозорості та публічності в діяльності Державної фіскальної служби. Однак ці процеси ще розрізнені та потребують єдиної координації. Як перспективу для подолання цього негативного явища можна запропонувати зосередження на одному органі завдань формування податкового права, тлумачення податкового законодавства й збирання податків.

Отже, стабільність оподаткування забезпечує не абсолютний захист бізнесу від податків, а розуміння функцій податкової системи та розробка вираженої податкової політики і створення єдиного інституційного простору для її розвитку.

Висновки. В умовах практичної відсутності сучасного методичного та теоретичного підґрунтя процесу реформування податкових відносин в Україні все більшої актуальності набуває неоінституціоналізм, зокрема теорія трансакційних витрат, яка дає змогу комплексно дослідити взаємодію державних структур з платниками податків з урахуванням невизначеності, інформаційної асиметрії, обмеженої раціональності, опортуністичної поведінки, специфічності інтересів, контрактних ризиків тощо. Саме ця теорія дає повну характеристику взаємного співробітництва між владою та бізнесом у процесі формування податкової політики та реалізації функцій податкового менеджменту.

Наукову новизну цієї праці забезпечує запропонована теорія трансакційних витрат для наукового обґрунтування податкового менеджменту в період структурних перетворень економіки.

Практичним результатом є застосування інституціональних підходів до формування напрямів реформування податкової системи України та її переходу від суто фіскальної до інвестиційної моделі, з урахуванням інтересів усіх учасників процесу оподаткування, а також сприянням подоланню суперечностей між ними та опортунізму в поведінці.

Перспективним напрямом подальших досліджень у цій сфері є застосування неоінституціонального підходу на мікрорівні для аналізу трансакцій між платниками податків та державними структурами, а також подолання інформаційної асиметрії в процесі реалізації функцій податкового менеджменту.

Бібліографічні посилання

1. **Commons, J. R.** Institutional Economics [Text] / J. R. Commons // American Economic Review. – 1931. – Vol. 21. – P. 652.
2. **Сото, Э.** Иной путь. Невидимая революция в третьем мире [Текст] / Э. де Сото; пер. с англ. Б. Пинскер. – М.: Catallazy, 1995. – 320 с.
3. **Ефимова, Л. А.** Структура трансакционных издержек в налоговой системе России [Текст] / Л. А. Ефимова // Журн. институц. исслед. – 2010. – № 4. – С. 40–46.
4. **Коуз, Р.** Фирма, рынок и право [Текст]: монография / Р. Коуз; пер. с англ. Б. Пинскера; науч. ред. Р. Капелюшников. – М.: Дело, 1993. – 192 с.
5. **Басова, О.** Налоговая система США [Электронный ресурс] / О. Басова. – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2002/4>. – Загл. с экрана.
6. **Юрченко, В. В.** Сучасні тенденції розвитку та гармонізації податкових систем країн Європейського Союзу. Вектори для України [Текст] / В. В. Юрченко // Ефективна економіка. – 2013. – № 12. – С. 10–15.
7. **Шепеленко, О. В.** Трансакционные издержки в переходной экономике [Текст]: монография / О. В. Шепеленко; НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти, Донецкий нац. ун-т экономики и торговли им. Михаила Туган-Барановского. – Донецк: ДонНУЭТ, 2007. – 360 с.
8. **Тульчинський, Р. В.** Податкова система України, її недоліки та шляхи реформування [Текст] / Р. В. Тульчинський, М. О. Змієнко // Економ. вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київ. політехн. ін-т». – 2009. – № 11. – С. 21–29.
9. **Дубровський, В.** Податкова реформа. Як це може бути [Електронний ресурс] / В. Дубровський, Ю. Дроговоз. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2015/09/23/560495/>. – Заголовок з екрана.
10. **Калінеску, Т. В.** Метаморфози сучасної податкової політики України [Текст] / Т. В. Калінеску // Часопис екон. реформ. – 2015. – № 1 (17). – С. 54–61.
11. Результати експертного опитування щодо проведення податкової реформи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icps.com.ua/assets/uploads/files/rezultati_opituvannya_podatkova.pdf. – Заголовок з екрана.
12. **Ференс, О.** Реформування податкової системи України [Електронний ресурс] / О. Ференс. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/11350>. – Заголовок з екрана.

Надійшла до редколегії 15.11.15